Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, 2015, ss. 1-24
Journal of Theology Faculty of Bülent Ecevit University, Vol. 2, No. 1, 2015, pp. 1-24

BUHÂRÎ VE el-CÂMİU'S-SAHÎH'İ ÜZERİNE

On Buhârî And His el-Câmiu's-Sahih

Prof. Dr. Zekeriya GÜLER*

ÖZET

Buhârî ve el-Câmiu's-Sahîh'i Üzerine başlıklı bu makalede, Buhârî'nin büyük bir muhaddis ve fakih olduğu, el-Câmiu's-Sahîh'inin ise hadis ilminde temel başvuru kaynaklarının başında geldiği hususu bir kez daha vurgulanır. Kur'an hıfzından sonra "henüz ilk mektepte iken bana hadis hıfzı sevdirildi" diyen Buhârî, farklı ilim merkezlerinde bulunup 1080 şahıstan hadis yazarak el-Câmiu's-Sahîh'ini oluşturur. Buhârî'yi ve eserlerini yakından tanıyanların beyanları, onun Hz. Peygamber'in yolunun şaşmaz takipçisi, ilmî ve ahlakî bakımdan mükemmel bir kişiliğe sahip olduğunu gösterir.

Hadisleri merfu-muttasıl (müsned) olarak nakledilen ve bir tür seçki (muhtasar) özelliği taşıyan Sahîh-i Buhârî, mücerred sahîh hadisler konusunda ilk tasnif edilen Câmi' türünde bir eserdir. Eserini telifte onun "sahih hadisleri toplamak" ve "fıkhî istinbat ve hikemî nükteleri ortaya koymak" gibi iki temel hedefinin olduğu anlaşılır. Buhârîhânlar tarafından okunmuş ve hatim meclisleri icra edilmiş olan Sahîh-i Buhârî, Sübkî'nin ifadesiyle "İslâm kitâbiyâtının en kıymetlisi ve Kitâbullah'tan sonra en faziletlisi" kabul edilir.

Anahtar Kelimeler: *Buhârî, el-Câmiu's-Sahîh, Hadis.*

ABSTRACT

In this article on Buhari and his el-Camiu's- Sahih, emphasized that Buhari is a great fiqh and hadith scholar, and el-Camiu's Sahih came at the beginning the basic reference. After memorizing the Quran, Buhari said that "While still in elementary school endear me to memorize the hadith", and Buhari found in different scientific centers, and Created el-Camiu's-Sahih writing hadith from 1800 people. expressions of those who knew him and his works closely shows that Buhari is infallible followers of the Prophet, and he has a great personality in terms of knowledge and morals.

Sahih-i Buhari's hadiths has been transmitted as musnad and it is a kind of anthology, it is work that was first classified on Câmi' in kind. Buhari has two main objectives: "to collect authentic hadiths" and "juridical ascertainment and put forward judgemental wits". according to Sübkî's expressions Sahih-i Buhari is, "after the Quran, the most valuable of the Islamic books accepted".

Keywords: *Buhari, el-Camiu's-Sahih, Hadith.*

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, *(zguler59@hotmail.com)*

Geliş Tarihi : 10.02.2015
Kabul Tarihi : 19.03.2015

I. BUHÂ...

A. Hayatı

Buhârî, 13 Şevval 194 (20 Temmuz 810) tarihinde bugün Özbekistan sınırları içinde bulunan Buhara'da dünyaya geldi. Onun kimlik bilgisi ve soy kütüğü şöyledir: Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. Muğîra b. Berdizbeh el-Cu'fî el-Buhârî (v. 256/870)[1]. Buhârî'nin dedesinin dedesi olan Berdizbeh'in Mecusi olduğu bilinir. Onun oğlu Muğîre, Buhara valisi Yemân el-Cu'fî vasıtasıyla Müslüman olarak bu şehre yerleşir. Dönemin âdeti gereği Muğîre ve soyundan gelenler (velâ-i İslâm yoluyla) Cu'fî nisbesini alır.

Buhârî küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi ve Arapça öğrendi. "Henüz ilk mektepte iken bana hadis hıfzı ilham edildi / sevdirildi (أُلْهِمْتُ حِفْظَ الحَدِيْثِ وَأَنَا فِي الكُتَّابِ)" diyerek dokuz-on yaşlarında hadis öğrenmeye başladı. On altı yaşına geldiğinde Abdullah İbnü'l-Mübârek ve Vekî' b. el-Cerrâh'ın hadis kitaplarını ezberledi. Ayrıca Ehl-i rey'in, özellikle Hanefî fakihlerinin görüşlerini de öğrendi. 210/826 yılında annesi ve ağabeyi Ahmed ile hac yolculuğuna çıktı. Maharetli, faziletli, dindar bir kadın olan annesi ve ağabeyi Buhara'ya dönerken, o hadis tahsili için Mekke'de kalmayı tercih etti. İki yıl sonra Medine'ye geçen Buhârî, burada bir yıl ikamet ederek sahâbe ve tâbiîn ulemasının görüş ve içtihatlarını ihtiva eden *Kadâya's-sahâbe ve't-tâbiîn* adlı kitabını, sonra da *et-Târîhu'l-kebîr*'ini tasnif etti. Buhârî, bu ilmî faaliyetleri 18 yaşında iken Ravza-i Mutahhara'nın mehtaplı gecelerinde yaptığını ifade eder.

Buhârî'nin babası Ebu'l-Hasen İsmail varlıklı bir insandı. Mâlik b. Enes'ten hadis dinlemiş, Hammâd b. Zeyd ve Abdullah b. Mübârek ile görüşmüş olan babasının, ölüm döşeğinde iken söylediği "Malımda ne bir dirhem haram, ne de bir dirhem şüphe vardır!" sözü üzerine Buhârî, "İnsanın en doğru söz söylediği an ölüm anıdır" demiştir. Küçük yaşta iken kaybettiği babasından intikal eden büyük miras; mal varlığı ve bazı kitaplar, Buhârî'nin hiç kimseye muhtaç olmadan ilim tahsil etmesini kolaylaştırdı. Buhârî, elindeki sermayeyi kâr paylaşımı esasına dayanan emek-sermaye ortaklığı (mudârebe) yoluyla işletti. Bizzat kendisi bir günde kazandığı 500 dirhemi ilim uğrunda harcadığını ifade eder. Buhârî'nin Basra'da elbisesiz ve parasız kaldığına dair bilgi, beklediği nafaka kendisine geç ulaştığı için istisnaî bir durum olarak görülmelidir. Ayrıca Buhârî, her sene 700 dirhem karşılığında tarlasını icara verir ve kiracısı onun çok sevdiği acur ve salatalık getirerek ikram ederdi. Buhârî de her sene 100 dirhem vererek onun

1 Hayatı hakkında bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 191; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 4-37; İbn Asâkir (*Târîhu medineti Dımaşk*, LII, 50 vd.; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât*, I, 203-223; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 391-471; İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî*, II, 1287-1318; Dihlevî, Abdulazîz, *Bustânu'l-muhaddisîn*, s. 184-189; Abdülmecîd Hâşim el-Hüseynî, *el-İmâmü'l-Buhârî muhaddisen ve fakîhen*, Kahire 1982; A'zamî, Muhammed Mustafa – Yavuz, Yusuf Şevki – Öğüt, Salim, "Buhârî", *DİA*, VI, 368-376; Dayhan, Ahmet Tahir, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, s. 9-41; Eren, Mehmet, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 21-34.

bu hediyesine karşılık verirdi. Bir süre Buhara yakınlarındaki Firebr (Ferebr)'de ikamet eden Buhârî, orada bir ribat / medrese yaptırdı.

B. İlmî ve Ahlâkî Kişiliği

Hadis tahsili için Mekke, Medine, Bağdat, Basra, Kûfe, Belh, Merv, Vâsıt, Herat, Rey, Nîsâbûr, Dımaşk, Hıms, Askalân, Mısır ve Cezîre gibi ilim merkezlerini dolaşan (rıhle fî talebi'l-hadîs) Buhârî, Basra'da beş, Nîsâbûr'da beş, Hicaz'da da altı yıl ikamet etti. Bağdat'taki ilim meclislerinde yaklaşık yirmi bin dinleyici bulunurdu. Vefatından bir ay önce bizzat kendisi farklı ilim merkezlerinde kendilerinden hadis yazdığı muhaddisler hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Ben, hepsi ehl-i hadîsten olan 1080 şahıstan hadis yazdım. Onlar, 'İman söz ve ameldir, artar ve eksilir' derlerdi"[2].

Nahif yapılı ve orta boylu olan Buhârî, üstün bir zeka ve güçlü bir hafızaya sahip idi. O, bir hadis kitabını eline alır, süratli bir şekilde mütalaa eder ve kısa sürede onda geçen bütün hadislerin etrafını (baş kısımlarını) bellerdi. Henüz sakalı-bıyığı çıkmadan kendisinden hadis yazılan ve 17-18 yaşlarından itibaren artık ehliyet sahibi bir hoca olarak ders veren Buhârî'nin şu açıklaması önemsenmelidir: "Sahih hadisleri sakîm olanlarından ayırt eder hale gelmeden, rey ehlinin kitaplarını incelemeden hadis rivâyeti için ders vermeye başlamadım. Basra'ya dört beş defa giderek orada bilinen ne kadar sahih hadis var ise hepsini yazmadan bu işe teşebbüs etmedim".

Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medînî, İshak b. Râhûye, Ubeydullah b. Ömer el-Kavârîrî, İsmail b. Ebî Üveys, Muhammed b. Selâm el-Bîkendî, Abdullah b. Yusuf et-Tinnîsî onun hocaları arasındadır.

Buharalı hocalarından Yahya b. Ca'fer el-Bîkendî (v.243/857) diyor ki: "Kendi ömrümden alıp Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin ömrünü artırabilseydim bunu elbette yapardım. Zira benim ölümüm bir insanın ölümü, onun ölümü ise ilmin yok olması demektir". Onun Buhârî'ye hitaben söylediği şu söz de dikkat çekicidir: "Eğer sen olmasaydın, Buhara'da yaşamak hoşuma gitmezdi (لَوْلاَ أَنْتَ مَا اسْتَطبتُ العيشَ بِبُخَارَى)"[3].

Yine diğer bir hocası Abdullah b. Yusuf et-Tinnîsî el-Mısrî'nin (v. 218/833) ona "Kitaplarımı gözden geçir ve incele, onlarda gördüğün kusur ve hataları bana söyle (يَا أَبَا عَبْدِ اللهِ انظُرْ فِي كُتُبِي وَأَخْبِرْنِي بِمَا فِيْهِ مِنَ السَّقْطِ)"[4] diye teklifte bulunması, henüz yirmi yaşlarındaki genç Buhârî için bir fazilet sebebi sayılmalıdır.

Müslim, Tirmizî, İbn Huzeyme, İbn Ebî Âsım, Ebû Hâtim, İbn Ebi'd-Dünyâ, Muhammed b. Yusuf el-Firebrî onun meşhur öğrencilerindendir. Müslim, *ilel* konusundaki bazı suallerine hemen cevap vermesi üzerine Buhârî'nin alnından

2 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 39; İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, II, 1290.

3 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 418.

4 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 419.

öper ve şöyle der: "Müsade et de ayaklarını öpeyim, ey hocaların hocası, muhaddislerin seyyidi ve hadis illetlerinin tabibi! (دَعْنِي أُقَبِّلْ رجليكَ يَا أُسْتَاذَ الأُسْتَاذِين وَسَيِّدَ المحَدِّثِيْنَ وَطبيبَ الحَدِيْثِ فِي عِلَلِهِ)"[5].

Hâkim Nîsâbûrî (v. 405/1014), tartışmasız onun "İmâmu ehli'l-hadîs" olarak kabul edildiği kanaatindedir. Buhârî, "Hz. Peygamber'in yolunun şaşmaz takipçisi", "hadis ve sünnetin hâfızı", "muhteccun bih fi'l-âlem", "seyyidü'l-fukahâ", "fakîhu hâzihi'l-ümme" "İmâmü'l-müslimîn", "hâfizu nizâmi'd-dîn" gibi unvanlarla anılır.

Buhârî'nin hocası Kuteybe b. Saîd (v. 240/855), kendisine sarhoşun talâkı meselesini soran adama Buhârî'yi göstererek "İşte" der, "Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medînî, İshak b. Râhûye. Bu üçünü de Allah sana gönderdi". Böylelikle o, Buhârî'den faydalanmanın bu üç âlimden faydalanmak anlamına geldiğini söylemiş oluyordu.

Fıkıh mezhebi itibariyle Buhârî'yi, el-Humeydî'den Şâfiî fıkhını tahsil ettiğinden "Şâfiî", Ahmed b. Hanbel'in talebesi olduğundan "Hanbelî", İshâk b. Râhûye'nin talebesi olduğundan "Hanefî", Abdullah b. Yusuf et-Tinnîsî el-Mısrî, Saîd b. Anber ve İbn Bükeyr'in (Muvatta') talebesi olduğundan da "Mâlikî" kabul edenler vardır. Ancak onun muayyen bir fıkıh mezhebinin mensubu olduğu söylenemez. Keşmîrî, "Buhârî müctehiddir, bunda şüphe yok"[6] der. Ne var ki Buhârî, bir ömür boyu kendilerini fıkhî meselelere hasreden, görüş ve içtihatlarıyla tarihî süreç içinde birer mezhep olarak teşekkül eden metbû müctehid imamlar gibi görülmese gerektir.

Buhârî, "Şunu iyi biliyorum ki, ihtiyaç duyulan her şey, Kitap ve Sünnet'te vardır (لاَ أَعْلَمُ شَيْئاً يُحْتَاجُ إِلَيْهِ إِلاَّ وَهُوَ فِي الكِتَابِ وَالسُّنَّةِ)" der. Ayrıca sahâbe ve tâbiinden naklettiği haberlerle ilgili kendisinin mutlaka Kur'an ve Sünnet'ten bir delili (asl) bulduğunu söylemesi, ilel ve ricâl konusundaki derin bilgisi, mesnetsiz konuşmaktan ve yazmaktan daima kaçınması, onun, fıkıh tecrübesi yanında hadis ilminde takip ettiği yöntemi göstermesi açısından önem arz eder. Yine Buhârî'nin, "Bütün kitaplarımı üçer kez tasnif ettim (صنفتُ جَمِيْعَ كُتُبِي ثَلاَثَ مَرَّاتٍ)"[7] diye dile getirdiği tecrübe, hadis hıfzında en etkili yolun, dikkat, ilgi ve sürekli araştırma olduğunu gösterir.

Çok hadis yazdırıp da bıkkınlık gelmesinden endişe ettiği talebesini "Müsterih ol. Zira ehl-i dünya oyun ve eğlenceleriyle, sanatkârlar sanatlarıyla, tacirler ticaretleriyle meşguller. Sen de Peygamber (s.a) ve ashâbıyla berabersin!" diyerek ilme teşvik etmişti.

5 Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 113-114; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 102; İbn Asâkir (*Târîhu medîneti Dımaşk*, LII, 68; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 432.

6 Keşmîrî, *Feyzu'l-bârî*, I, 58.

7 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LII, 72; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 403.

Kendisine nisbet edilen bazı beyitler, Buhârî'nin şiir zevkini ve sanat ruhunu aksettirir. Şu mânadaki şiir ona aittir: "Boş vakitte çok ibadeti fırsat bil, kim bilir belki ölümün ansızın gerçekleşiverir. Nasıl ki, nice sağlıklı kimseler, hastalardan önce ölmüş ve aziz ruhları aniden çıkıp gitmiştir"[8].

Nafile ibadetlere düşkünlüğü, "her bir hatimde kabul edilen bir dua vardır" diyerek Kur'ân-ı Kerîm'i çok okuması, Ramazan ayında gündüzleri her gün bir, teravihten sonra ise her üç gecede bir Kur'an hatmi yapması[9], vera, hilim ve tevazuu, az yemesi, tokgözlülük ve cömertliği, Hz. Peygamber'in saç ve sakalını hatıra olarak saklayıp onu giysisinde taşıması, minnet altında kalmamak için idarecilerden uzak durması ve bir iş için onları vasıta kılmaktan hoşlanmaması, imkan nisbetinde ictimai ve siyasi hadiselerden uzak durup kendini ilme vakfetmesi, bela ve musibetler karşısındaki sabır ve metaneti, ata binmesi ve ok atması, onun kişiliğinin ipuçlarını verir. Buhârî'nin siyaset anlayışının temelini[10] fitneden kaçıp güven ve huzuru sağlamak, yöneten için kişilik ve yetenek, yönetilen için ise itaat ve sabır teşkil eder.

Firebr'de topluca ok atış talimine çıktıkları bir seferde Buhârî, attığı okun nehir üzerine kurulu köprünün ayağına isabet edip hasara yol açması üzerine, kâtibini köprü sahibine göndererek onun yenisini yapmayı veya bedelini vermeyi yahut helâllik dilemeyi teklif eder. Bu tekliften memnun olan adamın, "Benden ona selam söyle ve de ki: Hakkım sana helal olsun, bütün mal varlığım senin için feda olsun!" diye gönderdiği haber, Buhârî'yi çok memnun eder. Bu sevinç ve heyecanla, başka beldelerden gelen talebelerine beş yüz hadis okur ve üçyüz dirhem tasadduk eder[11].

Buhârî, iş ve muamelelerinde vera sahibi olup en küçük şüpheden dahi sakınırdı. O, az konuşur, gıybetten sakınıp kimseyi çekiştirmediğini söyler, kul hakkı konusunda çok ihtiyatlı davranır, hatta bu yüzden ravilerin tenkidini nadiren açık olarak yapardı. Onun şu sözü bu konudaki titizliğini gösterir: "Allah Teâlâ'ya kavuştuğumda O'nun beni gıybetten dolayı hesaba çekmeyeceğini umuyorum أَرْجُو أَنْ أَلْقَى اللهَ وَلاَ يُحَاسِبَنِي أَنِّي اغْتَبْتُ أَحَداً"[12]. Bir gün hadis okuturken görme engelli olan talebesi Ebû Ma'şer bir hadisten pek hoşlanmış olmalı ki başını sallamaya başladı. Onun bu haline tebessüm eden Buhârî, daha sonra bu tebessümü ile Ebû Ma'şer'e haksızlık ettiğini düşünerek ondan helâllik istemiştir.

8 Hâkim'in *Târih*'inde yer verdiği bu şiir için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, II, 1294. Şiirin Arapça metni şöyledir:

اغتنم في الفراغ فضل ركوع * فعسى أن يكون موتك بغته

كم صحيح قد مات قبل سقيم * ذهبت نفسه النفيسة فلته

9 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 439.

10 "İmam Buhârî'nin Siyaset Anlayışına Nebevî Sünnet'in Etkisi" konusunda bkz. Ertürk, Mustafa, *Hadis Çözümlemeleri*, s. 224-264.

11 İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, II, 1292.

12 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 13; İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, LII, 81; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 439.

Buhârî, zayıf gördüğü râviler hakkında en fazla "münkeru'l-hadîs, seketû anh, fîhi nazar" gibi cerh lafızlarını kullanır ve "Hakkında fîhi nazar dediğim bir şahıs, müttehem ve vâhîdir" derdi. O, hadis uydurmakla tanınan kimseler hakkında bile "yalancı" veya "hadis uydururdu" ifadesini pek nadir kullanırdı.

Buhârî, Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı (halku'l-Kur'ân) tartışmalarında adı söz konusu edilen bir muhaddistir. Bir gün kendisine Kur'an telaffuzunun / okunuşunun (mes'eletü'l-lafz) hükmünü soran birine Buhârî, "fiillerimiz mahlûktur, lafızlarımız da fiillerimizdendir أَفْعَالُنَا مَخْلُوقَةٌ وَأَلْفَاظُنَا مِنْ أَفْعَالِنَا" diye cevap verir. Esasen o, daha önce sükûtu tercih ederek söz konusu tartışmaya girmek istemez. Tekrar sorulduğunda yine cevap vermez. Üçüncü defa sorulunca, "Kur'an Allah'ın kelâmıdır, mahlûk (yaratılmış) değildir. Kulların fiilleri mahlûktur. İnsanı bu sorgu ve suâle maruz bırakmak bidattir الْقُرْآنُ كَلَامُ اللهِ غَيْرُ مَخْلُوقٍ وَأَفْعَالُ الْعِبَادِ مَخْلُوقَةٌ وَالامْتِحَانُ بِدْعَةٌ"[13] diye karşılık verir.

Nîsâbûr'da ikamet ettiği sırada dikkatleri üzerine çekecek kadar büyük ilgi gören ve karşılama törenlerine şahit olan Buhârî'nin, talebeyle dolup taşan hadis imla meclislerinin en müdavimlerinden birisi Müslim b. el-Haccâc'dır. Müslim, aynı zamanda bölgenin meşhur muhaddisi Muhammed b. Yahya ez-Zühlî'nin de talebesidir. Önceleri Buhârî'nin ilim meclisine talebelerini teşvik etmesine rağmen bilahare ders halkasında azalma gören ve bundan dolayı onu kıskanan ez-Zühlî, "Kim, Kur'an'ı telaffuzum mahlûktur" derse bidat ehlidir, onun dersine gidilmez ve onunla konuşulmaz. Bundan sonra kim Muhammed b. İsmail (el-Buhârî)'nin yanına giderse onu itham edin. Çünkü onun dersine ancak onun görüşünde olanlar gider" der. Nihayet ez-Zühlî, muhtemelen rekabet ve hasedin[14] etkisiyle "Bu adam artık bu şehirde benimle ikamet etmesin لاَ يُسَاكِنِنِي هَذَا الرَّجُلُ فِي الْبَلَدِ" diyerek Buhârî'nin boykot edilmesini ister. Bu boykotun etkisiyle Buhârî'nin ders halkasına artık "(Buhârî'ye hitaben) Ancak seni kıskananlar sana öfke duyabilir. Dünyada senin bir benzerinin bulunmadığına ben şehadet ederim" diyen Müslim ile Ahmed b. Seleme'den başka devam eden olmaz. Hatta Müslim, ez-Zühlî'nin meclisini terk ettikten sonra ondan yazdığı hadisleri de torbalar içinde ez-Zühlî'ye iade eder. Ne var ki, bu hadise üzerine Buhârî artık oradan çıkıp kendi memleketi Buhara'ya gitmek zorunda kalır.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Buharî-Zühlî rasındaki gerginliğe şöyle işaret eder: "Babam Ebû Hâtim er-Râzî ile Ebû Zür'a, 250 yılında Rey'e geldiğinde Buhârî'den hadis dinlediler. Ancak Nîsâbûr'da Muhammed b. Yahya ez-Zühlî, Buharî'nin "Kur'an'ın telaffuz edilişi mahlûktur" görüşünde olduğunu kendilerine yazıp haber verince onun hadislerini terk ettiler"[15].

13 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 453-454.

14 Bkz. Hatib el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II, 352; Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, XII, 453 (حتى ظهر الخلل في مجالس محمد بن يحيى فحسده بعد ذلك وتكلم فيه).

15 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 191.

Şafiî fakihi ve hadis âlimi Beyhakî (v. 458/1066), şayet Buhârî'den böyle bir cümle sadır oldu ise, bunun kulların hareketleri, sesleri, iktisapları ve yazmalarının mahlûk olduğu, metlüv, mübeyyen ve mushaflarda yazılı, kalplerde hıfzedilmiş olan Kur'an'ın ise, Allah'ın kelâmı olup mahlûk olmadığı anlamına geldiği görüşündedir[16].

Bağdatlı Hanbelî fakihi ve tabakât müellifi İbn Ebî Ya'lâ (v. 526/1131) ise, "Kur'an'ın lafzı mahlûktur" sözünün kesinlikle Buhârî'ye ait olmadığı ve Ahmed b. Hanbel'den farklı düşünmediği kanaatindedir. Ancak Buhârî'nin bu kanaati, Hanbelîler'in halku'l-Kur'ân konusundaki aşırı tutum ve davranışlarının bir yansıması olarak değerlendirilir[17] ve Kur'an'ı telaffuz etmenin hâdis olduğu tarzındaki görüşün ona aidiyeti kesin görülür.

Nitekim Buhârî, Cehmiyye ekolüne reddiye niteliği taşıyan "Halku ef'âli'l-ibâd" adlı eserinin giriş kısmında, Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân'ın ortaya attığı ve Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin savunduğu "halku'l-Kur'ân" fikrini tenkit eder. Ayrıca Buhârî, fiil (yaratmak) ile mef'ûlün (yaratılan) ayrı şeyler olduğuna vurgu yaparak Kur'an'ı okuma ve yazma fiilinin mahlûk olduğunu (zira kulun fiili hâdistir), ezberlenen (mahfûz), yazılan (mektûb) ve okunan (metlüv) Kur'an'ın ise, Allah kelâmı olup mahlûk olmadığını (zira Allah'ın sıfatı demek olan fiili mahlûk değil kadîmdir) gayet açık bir dille ifade eder.

Bu açıklamalarından sonra Buhârî'nin, "fiillerimiz mahlûktur" tarzındaki cevap cümlesinin, ez-Zühlî ve ona uyanlar tarafından belki hasedin de etkisiyle kötüye kullanıldığı; sözün hakiki ve sarih mânasına hamledilmesi gerekirken onun lâzımına tutunup halkın ihtilaf etmesine, Buhârî hakkında farklı algı ve dedikodulara zemin hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Buhara'ya dönmek zorunda kalan Buhârî, orada vali Hâlid b. Ahmed ez-Zühlî'nin (v. 270/883) kendisi ve çocukları için özel ders; *Târîh*'i ile *el-Câmiu's-sahîh*'inin semâı teklifiyle karşılaşır. Ancak o bu talebi kabul etmez. Bunun üzerine Buhara valisi Buhârî'yi kendi şehrinden sürmek ister fakat onun halk üzerindeki saygınlığından çekinir. Ne var ki, kurduğu plan gereği, orada yaşayan bazı âlimlerin ona yönelik tenkit ve tahriklerini ileri sürerek "huzuru bozuyor, zaten ez-Zühlî de Nîsâbûr'dan çıkarmış ve sünnete muhalif görüşleri olduğuna dair bir mektup yazmıştı!" gerekçesiyle Buhara'dan ihraç eder.

Esasen Buhârî, "Kendisine sorulan bilgiyi gizleyip onu öğretmekten kaçınan kimsenin ağzına ateşten gem vurulur"[18] hadisi gereğince, tahsil ettiği ilmi ve kazandığı tecrübeyi hiç kimseden esirgemez. Ancak devlet ricâlinden ve siyaset adamlarından uzak durmayı ve ilim meclisinin belli insanlara tahsis edilmeksizin

16 Beyhakî, *el-İtikad*, s. 109-110.

17 Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku efâli'l-ibâd", *DİA*, *XV*, 370.

18 Ebû Dâvud, İlim 9; Tirmizî, İlim 3; İbn Mâce, Mukaddime 24; Ahmed b. Hanbel, II, 263.

herkese açık olmasını ilke edinmiştir. İlmi belli insanların ayağına götürüp mevki ve makamları sebebiyle onlara ayrıcalık tanımak, onun ilkesine ters düşüyordu. Buhara'dan çıkarılması sebebiyle kendisine yöneltilen bir soru üzerine, "Yeter ki, dinim selamette olsun, gerisini umursamam! لاَ أُبَالِي إِذَا سَلِمَ دِينِي"[19] diye cevap vermesi, onun izzet, tevekkül, sebat ve salâbet-i dîniyyesini göstermesi bakımından önemlidir.

C. Hakkında Söylenenler

Buhârî'yi ve eserlerini yakından tanıyanların şu beyanları, onun ilmî ve ahlakî kişiliği hakkında fikir vermektedir[20]:

Buhârî'nin hocası Ali b. el-Medînî (v. 234/848-49) "Buhârî sadece senin yanında tevazu gösteriyor" sözüne muhatap olunca onlara: "Siz ona bakmayın, onun gözleri kendi gibi birini daha görmemiştir" karşılığını verdi.

Kuteybe b. Saîd es-Sekafî (v. 240/855): "Hadis ile reyi ayrı ayrı ele alıp düşündüm, ilim meclislerinde o kadar fakih, zâhid ve âbidle oturup kalktım. Bildim bileli Muhammed b. İsmail el-Buhârî gibisini görmedim. Kendi zamanında Buhârî, sahâbe içindeki Ömer gibidir. Şayet o, sahâbe arasında olsaydı, temayüz eden bir şahsiyet (âyet) olurdu".

Ahmed b. Hanbel (v. 241/855): "Horasan bölgesi hafızlarının en iyi hadis bileni Muhammed b. İsmail el-Buhârî'dir".

Ebû Ammâr el-Huseyn b. Hureys el-Mervezî (v. 244/858): "Ben Buhârî gibisini gördüğümü bilmiyorum. Sanki o sadece hadis için yaratılmış!".

Amr b. Ali el-Fellâs el-Basrî (v. 249/864): "Buhârî'nin bilmediği bir hadis hadis değildir حَدِيثٌ لاَ يَعْرِفُهُ مُحَمَّدُ بنُ إِسْمَاعِيلَ لَيْسَ بِحَدِيثٍ".

Muhammed b. Beşşâr el-Basrî Bündâr (v. 252/866) diyor ki: Dünyanın hadis hâfızları dörttür: "Rey'de Ebû Zür'a, Nîsâbûr'da Müslim, Semerkand'da Abdullah ed-Dârimî ve Buhara'da Muhammed b. İsmail el-Buhârî".

Müslim (v. 261/874): "(Buhârî'ye hitaben) Ancak seni kıskananlar sana öfke duyabilir. Dünyada senin bir benzerinin bulunmadığına ben şehadet ederim".

Tirmizî (v. 279/892): "Ne Irak'ta, ne de Horasan'da hadislerin illetleri, rical ve isnad bilgisi bakımından Buhârî'den daha üstününü gördüm"[21].

19 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 463.

20 Hakkında söylenenlere dair bkz. Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 74; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, II, 22; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LII, 64; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât*, I, 206 vd.; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 432; İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, II, 1295-1302.

21 Tirmizî, *Sünen*, V, 738. Bu durum, Tirmizî'nin *Sünen*'in hemen her bâbında hocası Muhammed b. İsmail el-Buhârî'den râviler ve illetlere dair naklettiği bilgilerden de anlaşılır.

İbn Huzeyme (v. 311/924): "Şu gök kubbe altında Rasûlullah'ın (s.a) hadislerini Muhammed b. İsmail'den daha iyi bilen ve daha iyi hıfzeden birini görmedim".

Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî (v. 320/932): Peygamber'i (s.a) rüyamda gördüm. Bana "nereye gitmek istiyorsun?" diye sordu. "Ben Muhammed b. İsmail el-Buhârî'yi arzu ediyorum" diye cevap verdim. Bunun üzerine bana "Benden ona selam söyle!" buyurdu.

Ebu'l-Abbas Muhammed ed-Değûlî es-Serahsî (v. 325/937) diyor ki: Bağdatlılar Buhârî'ye içerisinde şu şiirin geçtiği bir mektup yazdı: "Sen hayatta olduğun müddetçe Müslümanlar iyidir. Sen dünyadan göçüp hasretin çekildiğinde artık senden sonra bir hayır yoktur المسلمون بخير ما بقيت لهم وليس بعدك خير حين تفتقد".

Ebu'l-Hasen ed-Dârekutnî (v. 385/995): "Buhârî olmasaydı Müslim böyle bir eser telif edemezdi. Müslim, Buhârî'nin kitabını esas alıp bir istihraç (müstahrec) çalışması yaptı ve ona bazı hadisleri ilave etti".

D. Vefatı

Semerkand yolculuğu esnasında yakınlarını ziyaret için uğradığı Hartenk beldesinde birkaç gün kalan Buhârî, orada hastalandı. Gece namazının ardından "Allahım, genişliğine rağmen yeryüzü artık bana dar geldi. Artık beni kendine al / ruhumu kabzet! اللَّهُمَّ إِنَّهُ قَدْ ضَاقَتْ عليَّ الأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ فَاقبِضنِي إِلَيْكَ" diye niyazda bulundu ve bir ay geçmeden 256/870 yılının Ramazan bayramı gecesi (1 Şevval) 62 yıllık bereketli ömrünü tamamlayarak ebedî âleme irtihal etti.

Definden sonra güzel bir kokunun belde ahalisi tarafından günlerce hissedildiği ve bazı muhaliflerinin bundan etkilenip pişmanlık duyarak helallik istediği söylenir. Kuraklık ve kıtlık zamanlarında kabri yanında Allah'tan yağmur talep edildiği (istiskâ) ve duanın kabul gördüğü ifade edilir.

E. Eserleri

1. *el-Câmiu's-sahîh:* Eser detaylı olarak aşağıda tanıtılacaktır.
2. *et-Târîhu'l-kebîr* (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî), Beyrut 1407/1986, I-VIII. Büyük ölçüde alfabetik tertiple yazılan eser, sahâbe devrinden müellifin kendi zamanına kadar zayıf veya sika onüç bin üçyüz sekiz râvi hakkında bilgi ihtiva etmektedir. Hadis rical ilminde yeni bir çığır açan bu eser, Müslim'in *el-Esmâ ve'l-künâ* adlı kitabına temel teşkil etmiştir.
3. *et-Târîhu'l-evsat: et-Târîhu'l-kebîr*'den isimlerin çoğu alınarak ve ilgili haberlerin hazfedilip kısaltılarak meydana getirilen eser, kronolojik tertiple yazılmıştır. Buhârî'nin *et-Târîhu's-sağîr* (thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Kahire 1976-1977, I-II) adlı eseri aslında bu kitaptır[22].

22 Bu konuda bkz. Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, I, 22-24 (neşredenin girişi), Muvaffak b. Abdillah, *Tevsîku'n-nusûs*, s. 85-92; Eren, Hadis *İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 315. Burada (s. 315 dn.) İbn Hayr el-İşbilî'ye göre, Buhârî'nin *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn* adlı eserinin de aslında onun *et-Târîhu's-sağîr'i* olduğu bilgisine yer verilir.

4. *Kitâbu'd-Duafâ es-sağîr* (thk. Mahmud İbrahim Zâyed), Beyrut 1986. İsimlerin alfabetik olarak sıralandığı kitap, 418 zayıf râviyi ihtiva etmektedir.
5. *Kitâbu'l-Künâ,* Haydarâbâd 1360, Beyrut 1403. Eser *Cüz mine't-Târîh el-kebîr* diye bilinir. Aslında bu eserin, söz konusu *Târîh*'in bir cüzü mü, yoksa müstakil bir telif mi olduğu tartışmalıdır. Eserde daha çok isimleri bilinmeyen 1001 râvi künyeleriyle tanıtılmıştır. Bunlardan 189'u, ismi bilinmekle beraber künyesi daha meşhur olan râvilerden ibarettir.
6. *el-Edebu'l-müfred* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Kahire 1375/1955. Müellifin *el-Câmi'* adlı eserinin *Kitâbu'l-Edeb*'inden farklı olup müstakil yazıldığını ifade etmek için *el-Müfred* sıfatını taşımaktadır.
7. *Halku ef'âli'l-ibâd ve'r-redd ale'l-Cehmiyye ve ashâbi't-ta'tîl,* Beyrut 1990.
8. *el-Kırâe halfe'l-imâm: Hayru'l-kelâm fi'l-kırâe halfe'l-imâm*, Medine 1405.
9. *Raf'u'l-yedeyn fi's-salât:* Eser, *Tenvîrü'l-ayneyn bi-refi'l-yedeyn fi's-salât* (Dehlî 1299) ve *Kurratü'l-ayneyn bi-ref'i'l-yedeyn fi's-salât* (Kuveyt 1983) adıyla basılmıştır.

Ayrıca kaynaklarda Buhârî'ye *Kitâbü'l-Vuhdân, Kitâbü'l-Mebsût, Kitâbü'l-İlel, Kitâbü'l-Fevâid, Esâmi's-sahâbe, Kitâbü'l-Eşribe, et-Tefsîru'l-kebîr, Birru'l-vâlideyn, Kitâbü'l-İ'tisâm, Kitâbü'l-Îmân, er-Rikâk* ve *Kitâbü's-Sünen fi'l-fıkh* gibi eserler nisbet edilir.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde birer nüshası bulunan *et-Târîh fî ma'rifeti ruvâti'l-hadîs ve nakaleti'1-âsâr ve temyîzi sikâtihim min duafâihim ve târihi vefâtihim* (Medine, nr. 524, 18 varak) ile *et-Tevârih ve'1-ensâb* (III. Ahmed, nr. 2969, vr. 382a-399b) adlı iki eser de Buhârî'ye nisbet edilir. Bu iki eser, Buhârî'nin rical ve tarih kitaplarıyla mukayese edilerek tetkik edilmelidir.

II. el-CÂMİU'S-SAHÎH

A. el-Câmiu's-Sahîh'in Mahiyeti

Buhârî'nin *Sahîhu'l-Buhârî* diye şöhret bulan kitabının tam adı, Nevevî'ye göre *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallâhü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*'tir[23]. İbn Hacer el-Askalânî ise onun adını *el-Câmi'u's-sahîhu'1-müsnedü min hadîsi Rasûlillâhi sallallâhü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*[24] diye verir. Abdülfettah Ebû Gudde (v. 1997), söz konusu iki isimden hangisinin doğru olup olmadığına dair yaptığı araştırmada[25], Nevevî tarafından zikredilen ismin tercih edilmesi gerektiğini ortaya koyar. O, İbn Hacer'in "müsned" sıfatını "sahîh" sıfatından sonra zikretmesini ve "muhtasar" sıfatına yer vermemesini hatalı ve kusurlu bulur.

23 Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât*, I, 217.

24 İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, I,11.

25 Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn ve'smi Câmi'i't-Tirmizî*, s. 9 vd.

Hadisleri merfu-muttasıl (müsned) olarak nakledilen ve bir tür seçki (muhtasar) özelliği taşıyan *Sahîh-i Buhârî,* mücerred sahîh hadisler konusunda ilk tasnif edilen *Câmi'* türünde bir eserdir. Câmi'ler, her konudan yeterli miktarda hadisleri bir araya getiren kapsamlı hadis kitaplarıdır. Bu kitaplar, ale'l-ebvâb telif sistemine (konulara) göre hadisleri içine alır ve iman, ahkâm, rikâk, zühd ve takvâ, et'ıme, eşribe ve âdâb, tefsir, tarih, siyer ve cihad, menâkıb, mesâlib, fiten ve melâhim olmak üzere sekiz ana bölümden teşekkül eder.

Buhârî tarafından rivâyet edilen hadisler, kendinden önceki hadis âlimlerinin sahih kabul ettikleri hadislerden seçilmiştir. Onun "Kitapta sadece sahih hadisleri tahriç / rivâyet ettim. Dışarda bıraktığım sahih hadislerin sayısı daha çoktur لَمْ أَخرِّجْ فِي الكِتَابِ إِلاَّ صَحِيْحاً وَمَا تركتُ مِنَ الصَّحِيْح أَكْثَرُ"[26] veya "Bu kitaba ben ancak sahih olanları dahil ettim ve kitap uzamasın diye de sahihlerden bir kısmını terk ettim مَا أَدخلتُ فِي هَذَا الكِتَابِ إِلاَّ مَا صَحَّ وَتركتُ مِنَ الصِّحَاحِ كِي لاَ يطولَ الكِتَابُ"[27] sözünden, eserin hacmini büyütmemek için sahih hadislerin hepsini almadığı anlaşılmaktadır. Nitekim eserin *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallâhü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih* adını alması[28], niyetin *muhtasar* bir tasnif olup *mufassal* bir kitap çalışmasına teşebbüs edilmediği izlenimini verir. Eserini telifte onun "sahih hadisleri toplamak" ve "fıkhî istinbat ve hikemî nükteleri ortaya koymak" gibi iki temel hedefinin olduğu anlaşılır. Nitekim Buhârî, bir hadisin taşıdığı farklı hüküm ve hikmetleri göstermek için aynı hadisi –peşpeşe yer veren Müslim'in aksine- başka bablarda da zikreder. Burada Dârekutnî'nin, "Buhârî olmasaydı Müslim böyle bir eser telif edemezdi. Müslim, Buhârî'nin kitabını esas alıp bir istihraç (müstahrec) çalışması yaptı ve onda olmayan hadisleri ilave etti" şeklindeki tesbitine yer vermekte fayda vardır.

Bizzat Buhârî'nin verdiği şu bilgi, *el-Câmiu's-sahîh*'i telif kararı almasında hocası İshâk b. Râhûye'nin etkisini gösterir: "İshâk b. Râhûye'nin yanındayken, bir defasında bize 'Peygamber'in (s.a) sahih sünnetini ihtiva eden muhtasar bir kitap telif etseniz!' şeklinde arzusunu dile getirmişti. Onun bu teklifi bende bir tesir ve heyecan uyandırdı. Böylelikle *el-Câmiu's-sahîh*'i telife karar verdim"[29].

Buhârî, *sıhhat* ve *sünnet* vurgusu yapan bu haber yanında, *el-Câmiu's-sahîh*'i telif sebebine dair gördüğü bir rüyadan da bahseder: "Peygamber'i (s.a) rüyamda gördüm. Sanki elimde bir yelpaze ile huzurunda onu rahatlattım, önünde durup (eza veren şeyleri) ondan uzaklaştırdım. Bunu bir rüya tabircisine sordum, o da bana 'Sen Peygamber'i ona isnat edilen yalanlardan koruyacaksın

26 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 471.

27 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, II, 8-9; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşk*, LII, 73; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât*, I, 219; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 402.

28 Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât*, I, 217.

29 İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, I, 9.

[illegible] bu rüya, *el-Câmiu's-sahîh*'i tahriç ve telife beni sevk eden husus olmuştur[30].

"*el-Câmiu's-sahîh* kitabıma bir hadisi koymadan önce abdest alıp veya gusledip iki rek'at namaz kılardım"[31] sözünden, büyük bir mânevî haz ve heyecan duyarak eserini yazmaya başladığı anlaşılan, Buhara'dan sonra Mekke ve Medine'de ibadet zevkiyle çalışmasına devam eden, Allah'tan hayırlı netice isteyip sıhhatinden emin olduğu hadisleri eserine aldığını söyleyen Buhârî, kitabın bab başlıklarını Rasûl-i Ekrem'in kabriyle minberi arasında temize çektiğini ve her bab için iki rek'at namaz kıldığını anlatır[32]. Ayrıca onun şöyle dediği de nakledilir: "On altı yılda altıyüz bin hadisten *el-Câmi*'i tasnif ettim ve Allah ile kendi aramda onu hüccet kıldım"[33].

Buhârî *el-Câmiu's-sahîh* kitabını yazdıktan sonra onu Yahya b. Maîn, Ali b. Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislere arz etti; onlar da güzel görüp dört hadis dışında kitabın sıhhati için şehadette bulundular. el-Ukaylî diyor ki: "Bahis konusu dört hadiste de son söz, Buhârî'nin sözüdür, yani onun tahriç ve değerlendirmesine göre sahihtir"[34]. Bu haberin ardından Abdülfettah Ebû Gudde (v. 1997) şu yorum ve değerlendirmeyi yapar:

"Adı geçen hadis imamları arasında ilk vefat eden kimse Yahya b. Maîn olmuştur. O, 233 yılında vefat ettiğine göre Buhârî kitabını 232 yılında ikmal etmiş olmalıdır. Bizzat kendisi 16 yılda ikmal ettiğini söylediğine göre ise en azından 216 yılında 22 yaşlarında iken telife başlamış olmalıdır. Zira Buhârî 194 yılında doğmuştur. 38 yaşında iken de kitabını tamamlamıştır. Şüphesiz bu ibretâmiz ve muazzam bir hâdisedir ki, Allah'ın yardımıyla Buhârî gibi ender âlimler için gerçekleşebilir. O, 256 yılında vefat etmiştir. Bu demektir ki Buhârî, kitabını telif edip onu rivâyet ettikten 24 yıl sonra ebedî âleme göçmüştür"[35].

Bizzat müellifinden doksan bin kişinin dinlediği *el-Câmiu's-sahîh*, İslâmî ilimlere temel teşkil eden bir hadis kitabı olarak hiçbir esere nasip olmayan haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, Buhârî'nin, "Rabbimin bu eserleri, Müslümanlar için bereketli kılmasını ümit ederim" diye yaptığı dua müstecap olmuştur.

Gerçekten de *el-Câmiu's-sahîh*, hadislerin kesin bir şekilde Rasûl-i Ekrem'e ait olduğu inancıyla tarih boyunca hep şifa ve bereket kaynağı olarak görülmüş,

30 Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât*, I, 219; İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, I, 9. İbn Hacer, bu haber için "bize isnâd-ı sâbit ile rivayet edildi" der.

31 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 9; İbn Asâkir (*Târîhu medineti Dımaşk*, LII, 72; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 402.

32 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 404; İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, I, 21.

33 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 405.

34 İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, I, 10.

35 Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn ve'smi Câmi'i't-Tirmizî*, s. 73.

kısmen veya tamamen hıfzedilmiş, Buhârîhânlar tarafından okunmuş ve hatim meclisleri icra edilmiştir[36]. Ona meftun olan bir edibin, "Şayet insanlar *Sahîh-i Buhârî*'ye vefa gösterip onun hakkını verselerdi, o ancak altın suyu ile yazılırdı (صَحِيْحُ الْبُخَارِيِّ لَوْ أَنْصَفُوهُ لَمَا خُطَّ إِلاَّ بِمَاءِ الذَّهَبْ)" diye başlayan ve "Seni cennet bahçelerinde bitmek tükenmek bilmeyen mütemadi nimetlere has kıldı (وخصك في عرصات الجنان بنعم تدوم ولا تنقضب)" diye sona eren 12 beytlik şiiri[37], tarih boyunca alaka uyandırmıştır. Şu tesbit de es-Sübkî'ye aittir: "Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* adlı eseri, İslâm kitâbiyâtının en kıymetlisi ve Kitâbullah'tan sonra en faziletlisidir".

Bugün elimizdeki *Sahîh-i Buhârî*, Ali b. Muhammed el-Yûnînî (v. 701/1302) tarafından hazırlanan ve *el-Câmiu's-sahîh*'i Buhârî'den biri 248/862'de Firebr'de, diğeri 252/866'da Buhara'da olmak üzere iki kere sema eden Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî'nin (v. 320/932) nüshasına dayanan metindir. *Sahîh-i Buhârî*'nin öne çıkan dört nüshası içinde tam ve en meşhur olan el-Firebrî nüshasıdır. Diğer nüshalar ise Hammâd b. Şâkir en-Nesevî (v. 290/902), İbrahim b. Ma'kıl en-Nesefî (v. 295/908) ve Mansûr b. Muhammed el-Bezdevî (v. 329/940) rivâyetlerinden oluşmaktadır. Bir de eksik ve hatalı bulunduğundan pek itibar görmeyen el-Mehâmilî (v. 330/941) nüshası vardır.

el-Câmiu's-sahîh'te yüze yakın kitap (bölüm), dört bine yakın bâb (konu) ve mükerrerleriyle birlikte 7397 hadis bulunmaktadır. 1341 muallak (isnadsız) rivâyet ile 344 mütâbeâtın bu rakama eklenmesi halinde, hadislerin toplamı 9082'ye ulaşmaktadır. Bu rakama mevkûf (sahâbe kavli) ve maktû (tâbiîn ve tebe-i-tâbiînin söz ve fiilleri) hadisler dahil değildir. Mükerrerler hariç 4000 merfû hadis bulunduğu ifade edilmektedir.

"Buhârî'nin fıkhı bâb başlıklarında bulunur (فِقْهُ الْبُخَارِي فِي تَرَاجِمِهِ)" sözü meşhurdur. Onun görüş ve anlayışını yansıtan bu başlıklarda kesinlik ifade eden malum fiil kalıpları (cezm sigaları) ile zikredilen rivâyetler sahih, kesinlik ifade etmeyen meçhul fiil kalıpları (temrîz sigaları) ile zikredilen rivâyetler ise zayıf olarak bilinir. Akâid, tefsir, fıkıh ve ahlâka dair tertip ettiği başlıklara ihtimam göstererek farklı grup ve mezheplere yönelik itirazda bulunan Buhârî, konuyla ilgili âyetleri, muallak hadisleri ve selef ulemâsının sözlerini de zikreder. Fıkhî meseleler

36 *Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık* konulu yüksek lisans tezinde (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009) Mustafa Celil Altuntaş'ın ulaştığı sonuç şöyledir:

"Osmanlı Devleti'nde camilerde, kütüphanelerde, sarayın bazı bölümlerinde, Bâb-ı Meşihatte, türbelerde, medreselerde, tekkelerde, İstanbul'dan Bursa'ya Şam-ı Şerif'ten Kahire'ye, Halep'ten Bağdat'a, Manisa'dan İzmir'e, Kerkük'ten Musul'a, Mekke ve Medine başta olmak üzere kutsal mekanlarda Mescid-i Aksa'da, ordu hareket ettiği zaman muhtelif vilayetlerde, hassaten Ordu'da bulunan Buhârîhânlar marifetiyle, Buhârî Şerif tedris ve hatim geleneği yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Buhârî okuyan Buhârîhânlara geçimlerini sağlamaları için maaş tahsis edilmiş, bu görev vakıflardan tevcih edilerek görevin aksamadan yürütülmesi sağlanmıştır".

37 Ebû Âmir el-Fadl b. İsmail el-Cürcânî'ye ait olan şiir, İbn Asâkir (*Târîhu medineti Dımaşk*, LII, 74) ve Zehebî (*Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 471) tarafından nakledilir. Şiirin onikinci beyti Zehebî'nin söz konusu eserinde yer almaz. Orada şiir şu onbirinci beyt ile son bulur: "Mevlân sana arzu ettiğin her şeyi lütfetti ve hibe ettiği şeylerde senin nasibini bol verdi (فَأَعطَاكَ مَولاَكَ مَا تَشْتَهِيْهِ وَأَجْزَلَ حَظَّكَ فِيْمَا وَهَبْ)".

[illegible] dair pek çok malzemenin derç edildiği bu başlıklarda, daha çok kendi görüş ve fetvasını destekleyen nakillerde bulunur. Bazen de bâb başlığını soru formunda vererek konunun farklı boyutlarına işaret etmiş olur.

Buhârî'nin, yirmi beş bab başlığında kullandığı "bazı insanlar şöyle dedi" cümlesiyle kimleri kastettiği tartışma konusudur[38]. Onun, muhtelif bablarda bölmek (taktî) suretiyle hadislerden hüküm istinbatında bulunduğu görülür. Aslında bütün bu faaliyetler, Buhârî'nin mücerred hadis rivâyetiyle yetinmeyip dirayet yönünü ve fıkhü'l-hadîs tecrübesini göstermesi bakımından dikkat çeker. Nitekim "*Sahîh*'in hemen hemen her faslının tetkiki, sırf bir hadis kitabı olarak kalmak gayesini hiçbir zaman gütmediği"[39] ve "Sıhhati ile ün salan *Sahîhu'l-Buhârî'deki* imân, tevhîd, kader, Kitap ve Sunnet'e sarılma, haber-i âhâd gibi bölümler ve bu bölümler içinde yer alan hadîsler, kitabın kesinlikle İslâm dinini mutezile ve benzeri mezheblerin tasallutundan korumak maksadıyla hazırlandığı"[40] dile getirilir.

Ayrıca İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî (v. 683/1284), *terceme* adı verilen bab başlıkları ve muhtevalarına dair *el-Mütevârî alâ terâcimi ebvâbi'l-Buhârî* (thk. Salahaddin Makbul Ahmed, Kuveyt 1407/1987) adlı müstakil bir kitap yazar ve orada dedesinin şu sözünü nakleder: "Fıkhı bab başlıklarında olan iki kitap vardır: Birisi hadiste Buhârî'nin kitabı, diğeri ise nahivde Sîbeveyh'in kitabıdır".

Muhtelif baskıları gerçekleştirilen *el-Câmiu's-sahîh*'in, Yûnînî nüshası esas alınarak kenarında diğer nüsha farkları gösterilmek suretiyle II. Abdülhamid'in emriyle yapılan neşri tercihe şayan addedilir.

B. el-Câmiu's-Sahîh'e Yöneltilen Tenkitler

Tarihin her döneminde *Sahîh-i Buhârî*'ye bazı tenkitlerin yöneltildiği; eserde ismi geçen yaklaşık 80 râvinin zayıf ve 110 hadisin illetli görülüp tartışıldığı, muan'an (an'ane şeklindeki) hadislerde likânın (karşılaşıp görüşmenin) şart koşulması ile muallak (isnadsız) rivâyetlerin yer almasının eleştirildiği bilinir. Doğrusu Müslim'in aksine Buhârî'nin çağdaş olmayı yeterli görmeyip semâı gösteren likâyı şart koşması, o dönemde yaygın olan tedlis ve irsâl karşısında alınması gereken bir tedbir sayılmalıdır. Bu itibarla, Müslim'in *Sahîh*'i üslup ve tasnif güzelliği açısından Buhârî'nin *Sahîh*'inden daha üstün görülmekle beraber, sıhhat bakımından Buhârî'nin *Sahîh*'i birinci sırada tutulmuştur.

38 Bu tartışma konusu Dayhan (bkz. *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, s. 34 dn.) tarafından şöyle özetlenir: "Buhârî 3261 bab içinde sadece 25 yerde mezkûr ibâreyi zikretmek suretiyle bazı görüş sahiplerine muhalefet etmiştir. Bu ibâreyle sadece İmam Ebû Hanîfe'yi kasdetmemiş, onunla aynı fikirde olan başkalarını; yerine göre İmam Mâlik, İsâ b. Ebân, İmam Muhammed, Züfer, Süfyân es-Sevrî, el-Evzâî, hatta İmam Şâfiî'yi kastetmiştir. Bu, kendi muhaliflerinin tümünü kapsayacak biçimde kullanılmış genel bir ifadedir ve Buhârî'nin münakaşadaki üslûbunu gösterir. Buhârî bu ibâreyi daima red için değil, (Kitâbü'l-Hibe'de olduğu gibi) kabul için de kullanmıştır". Konu hakkında ayrıca bkz. Eren, "Buhârî'nin Sahîh'inde Re'y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler", *Dinî Araştırmalar*, 2003, cilt: V, sayı: 15, s. 139-164.

39 Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 107.

40 Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, s. 230.

Sahîh-i Buhârî'de yer alan 1341 muallak hadisin -160 adedi hariç- kitabın başka bâblarında tahriç edildiği görülmektedir. İbn Hacer Askalânî'nin *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut-Dımaşk 1405/1985) adlı eseri bu konuya dairdir. Ayrıca tartışma konusu yapılan ricâlin rivâyetlerinin kitapta gayet az olması yanında, onlara mülaki olup hallerini bildiği için bu hususta söz ve kararın yine Buhârî'ye ait olduğu da ifade edilir.

Buhârî'ye tenkit yöneltenler arasında Dârekutnî (v. 385/995), Ebû Zer el-Herevî (v. 434/1042)[41], İbn Hazm el-Endelüsî (v. 456/1064)[42], Ali el-Gassânî el-Ceyyânî el-Endelüsî (v. 498/1104)[43] gibi hadis âlimleri bulunmaktadır. Bunlar arasında bilhassa Dârekutnî'nin tenkitleri meşhurdur.

Dârekutnî tenkitlerini *el-İlzâmât ve't-tetebbu'* adlı kitabında toplar. O, Kettânî'nin *Sahîhayn'e müstedrek* gibidir[44] diye nitelediği *el-İlzâmât*'ta sıhhat şartlarına uyduğu halde *Sahîhayn*'da yer almayan yaklaşık yetmiş hadisi müsned tertibinde toplarken, Kâtib Çelebi'nin *"Sahîhayn'e tahrîc"*[45] diye nitelediği *et-Tetebbu*'da illetli görülen yaklaşık ikiyüz hadisin tahricini yapar. İbn Hacer el-Askalânî, Buhârî ile ilgili olan 110 hadisi ele alarak Dârekutnî'nin iddia ve tenkitlerine icmâlen cevap verir[46].

Sahîh-i Buhârîyi nakleden bazı râvilerin tasarrufları ve nüsha farklılıkları sebebiyle bazı hatalara rastlandığı, bazı yerlerde de bab başlığı ile onun altında yer alan hadisler arasında münasebetin kurulmasında problem görüldüğü ileri sürülür. Bunların sayısı gayet azdır diyen İbn Hacer, bu konuda Ebû İshak el-Müstemlînin şu sözünü nakleder:

"el-Buhârî'nin kitabını el-Firebrî'nin yanındaki *asıl*dan istinsah ettim. Onda tamamlanmamış ve boş bırakılmış şeyler / yerler gördüm. Onlar arasında bazı bab başlıkları vardı ki altında hiçbir şey zikredilmemiş, bazı hadislerin de bab başlıklarının konulmamış olduğunu gördüm. Biz de bunların bazılarını bazılarına (iki veya daha fazla bab başlıklarından birini diğerine) ilave ettik"[47].

41 Müellifin *el-Müstedrek ale's-sahîhayn* adlı eserinin, ed-Dârekutnî'nin *el İlzâmât*'ına yapılmış bir nevi istihraç çalışması olduğu belirtilir (bkz. Kâtib Çelebi, a.g.e., II, 1672; Kettânî, a.g.e., s. 23; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, V, 65).

42 "Hadis kitaplarının en sahihi ve en yücesi, Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'leridir" diyen ibn Hazm, muallaklar başta olmak üzere bazı hadisleri ve râvileri tenkide tabi tutar. Selman Başaran, "İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitteye Bakışı" başlıklı makalesinde, *Sahîh-i Buhârî*'de geçen on rivayet hakkında İbn Hazm'ın tenkitlerini ele alır.

43 Müellifin *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil fî ricâli's-sahîhayn* adlı eseri, Hâlid b. İbrâhim (Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad, Tahkîku'l-kısmi'l-evvel) ve Mustafa Abdülkâdir es-Sükûnî (Câmiatü'l-Melik Muhammed el-Hâmis, Külliyyetü'l-âdâb, Rabât) tarafından tahkik edilmiştir. *et-Tenbih ale'l-evhâm el-vâkıa fi's-sahîhayn min kıbeli'ruvât: Kısmu'l-Buhârî* (thk. Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidî) basılan eser (Riyad 1407) ise, müellifin *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil* adlı eserinin beşinci ve altıncı cüzlerini teşkil eder.

44 Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, s. 23.

45 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1403. *el-İlzâmât ve't-tetebbu'* (ikisi birlikte), Ebû Abdirrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdii'nin tahkikiyle basılmıştır (Beyrut 1985).

46 İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, II, 923-1001.

47 İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, I, 12.

Öyle anlaşılıyor ki bu ilave, bab başlıklarındaki boşlukların kaldırılarak iki babın hadislerinin birleştirilmesi şeklinde olmuştur. Doğrusu el-Müstemlî'nin bu sözü, *el-Câmiu's-Sahîh* için önemli bir kusur sayılmamalıdır. Bu ve benzeri ibarelerden Buhârî'nin kitabını tashih edip ona nihaî şeklini veremediği anlamını çıkarmak pek isabetli değildir. Bu itibarla, "Buhârî, kitabını tamamlama fırsatı bulamadığı için, kitabı sonraki nesillere müsvedde halinde intikal etmiştir veya el-Buhârî'nin kitabını temize çekemeden öldüğü anlaşılmaktadır" şeklinde dile getirilen bir tesbit[48] ihtiyatla karşılanmalıdır. Zira daha önce geçtiği üzere, "Bütün kitaplarımı üçer kez tasnif ettim" diyen Buhârî'nin, kitaplarını yazarken ihtimam gösterdiği, yazdıktan sonra talebelerine okuturken bazı konuları ilave edip bazılarını çıkardığı, daha sonra eserini ikinci ve üçüncü defa aynı şekilde okutup tashih ettiğini göstermektedir.

Ayrıca M. Fuad Sezgin de "Buhârî'nin Tenkîdi" başlığı altında "Bundan başka İbn Abdalbarr (öl.463)'in de Buhârî'nin garip karşılanan bazı taraflarını ele alan al-Mesâil al-mustağraba min al-Buhârî adında bir eser vücude getirdiğini öğreniyoruz (Zurqânî, I, 69)"[49] diye isabetsiz bir değerlendirme yapar. Zira onun görme imkânı bulamadığı anlaşılan İbn Abdilberr'in *el-Ecvibetü'l-müstev'abe ani'l-mesâil el-müstağrabe min Sahîhi'l-Buhârî*[50] adlı eseri, kendisine soru olarak yöneltilen yirmi iki hadisin açıklamasından ibarettir. Bu yönüyle eser, mânası zor anlaşılan ve müşkilat arz eden hadisleri konu aldığından, özellikle fıkhü'l-hadîs, müşkilü'l-hadîs ve garîbü'l-hadîs ilimlerine dairdir. Mesela Rasûl-i Ekrem'in gece namazının İbn Abbas rivâyetine göre on üç, Hz. Âişe rivâyetine göre ise vitir ve sabahın iki rek'ati dahil on bir rek'at olarak yer alması meselesi, İbn Abdilberr tarafından şöyle cevaplandırılır: "Bunların hepsi, nakil cihetinden sabit haberlerdir. Mâlik ve başkaları sika râvilerden nakletmişlerdir. Onlardan hiçbiri çelişkili (müteârız) değildir. Şu iki durum söz konusu olmuştur: Âişe hadisinde geçtiği üzere, on bir üzerine yapılan iki ziyade sabah namazının iki rek'at (sünnet) i olmuştur. Bu durumda Âişe hadisi, İbn Abbas'ın mücmel bıraktığını tefsir etmiş olur. Ferd haber kabul edildiği gibi, bu ziyade de makbul olur. Ya da Rasûl-i Ekrem bir kez on üç, bir kez de on bir rek'at namaz kılmıştır(...)"[51].

Seyyid Salih Ebu Bekir, *el-Advâu'l-Kur'âniyye fi'ktisâhi'l-ehâdîs el-isrâîliyye ve Tathîru'l-Buhârî minhâ* adlı kitabında, İsrâîliyyâttan olduğu iddia edilen 120 hadis Kur'an'a aykırı düştüğü gerekçesiyle tenkide tabi tutulur. M. Hayri Kırbaşoğlu da bu çalışmadan epeyce nakil yapar[52].

48 Bkz. Bilen, Mehmet, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, s. 69-79, 93, 107, 135, 374.

49 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 195. Zürkânî kaynaklı bu yanlış bilgi, 2013 yılında neşredilen bir başka doktora tezinde de kullanılır (bkz. Bilen, Mehmet, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, s. 201):"İbn Abdi'l-Berr (v. 463/1071), *el-Mesâilu'l-mustağrabe mine'l-Buhârî*. Bu eserde Sahîh'in bazı yönlerden tenkit edildiği Zürkânî (v. 1122/1710) tarafından kaydedilmektedir".

50 Konya Koyunoğlu Müze ve Kütüphanesi'nde 53 varak halinde yazma tek nüshası bulunan bu eser, Amr Abdülmün'ım Selîm'in tahkikiyle neşredilmiştir (312 sayfa, Kahire 1426/2005).

51 İbn Abdilberr, *el-Ecvibetü'l-müstev'abe*, s. 153-154.

52 Bkz. Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 267-278.

Hattâbî, toplumun her kesiminden gelen talep ve duyulan ihtiyaç üzerine yazdığı *A'lâmü'l-hadîs* adlı *Sahîh-i Buhârî* şerhinin hemen girişinde diyor ki:

"Zamanla ilmin kayboluşunu ve cehaletin ortaya çıkışını, ehl-i bid'atın çoğalıp Kitap ve Sünnet'ten nasıl yüz çevirdiklerini düşündüm. Onların hadislerin mâna ve maksadını araştırmayı ihmal ederek hadisten uzaklaştıklarını ve hadis âlimlerini haksız olarak tenkit ettiklerini gördüm. Buhârî'nin yer verdiği sika râvilere ve sahih hadislere dair yönelttikleri suâller karşısında onların bu konuları bilmedikleri ortaya çıktığında, hadis âlimlerini kötülemek için bunu bahane / basamak olarak kullandılar. İşte gelinen bu nokta, benden istenen *Sahîh-i Buhârî* şerhinin telif sebebi oldu. Doğru yolda olanlar için bir delil, batıla sapan ehl-i bid'ate karşı bir hüccet olması için bu eserdeki hadisleri ve çetrefil noktaları açıklamayı bir borç ve vazife kabul ettim".

Babanzâde Ahmed Naîm (v. 1934), "burada zikretmekten kendimi alamıyorum" diye yâd ettiği İbn Teymiyye'nin *Minhâcü's-sünne* adlı eserinden şu tesbiti nakleder: "Diyor ki emr-i tashîhde yâni bir hadîsin Sahîh olup olmadığına hükmetmekte eimme-i hadîs ne Buhârî'ye, ne de Müslim'e taklîd etmiş değillerdir. Bu iki musannıfın Sahîh addettikleri hemen bütün hadîsler kendilerinden evvel de eimme-i hadîsce Sahih ad ve telakki bi'l-kabul edilmişlerdi. Kendi asırlarında da öyle idi. Kendilerinden sonra da bu fennin eimmesi bu kitapları nazar-ı tetkîkden geçirip bu iki imâmın Sahîh dediklerine kendileri de Sahîh demekte muvâfakat ettiler. Yalnız bir takım huffâzın intikâd ile aleyhe hüküm verdikleri takrîben yirmi hadîslik az mikdârını istisnâ etmek lâzımgelir. İntikâda uğrayan bu mevâzıın çoğu Müslim'dedir. Bunlarda da birtakımları onlardan yana, birtakımları da müntakıdlardan yana çıkmışlardır. Lâkin işin doğrusu bu bâbda tafsîl üzere hüküm vermektedir. Bazı yerler vardır ki hakîkaten intikâda şâyândır. Ümmü Habîbe hadisi ile "خَلَقَ اللَّهُ التُّرْبَةَ يَوْمَ السَّبْتِ (Allah toprağı cumartesi günü yarattı)" hadisi ve üç, yâhud daha ziyâde rükû ile salât-ı küsûf kılındığı hadîsi bu cümledendir. Buhârî'ye edilen intikâdâtın bâzıları yerinde değildir. İntikâda bihakkın uğramakdan en uzak olan Sahîh-i Buhârî'dir. Buhârî hemen dâima intikâd edilebilecek bir lâfz rivâyet etti mi derhal müntekad olduğunu beyân eden lâfzı da rivâyet etmiştir. Hulâsa bu, yedi bin dirhemi intikâd edib de içinden birkaç dirhemi -onlar da büsbütün faydasız ve sırf mağşûş olmamak üzere- züyûf olmasına benzer. Buhârî san'atında imâm olan bir zâtdır (...)[53].

Ayrıca Babanzâde Ahmed Naîm, Buhârî ve diğer meşhur muhaddislerin hedefinin "daha önceki hadis mecmualarını tarayarak en sahih olan rivâyetleri bir araya toplamak ve böylece de muhaddis olmayanları vesveseden kurtarmak"[54] olduğunu da ifade eder.

53 Ahmed Naîm, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı (Mukaddime)*, I, 255-256.

54 Ahmed Naîm, a.g.e., I, 51.

Gerçekten de Buhârî, büyük bir dikkat ve hassasiyet göstererek kitabına derç ettiği hadislerin farkındadır. Bununla beraber, İmam Mâlik'in (v. 179/795) dile getirdiği şu temel ilke her hâlükârda benimsenmelidir: "Her insanın sözü alınabilir de, terk edilebilir de. Şu kabrin sahibi (Hz. Peygamber) bundan müstesnadır". Ayrıca, İbn Teymiyye (v. 728/1327) şu tesbitte bulunur: "Kur'an'dan başka hiçbir kitap hatadan salim değildir لَا يَسْلَمُ كِتَابٌ مِنَ الْغَلَطِ إِلَّا الْقُرْآنُ"[55]. Bu tesbit cümlesi, başta "Kitâbullah'tan sonra en sahih iki kitap" diye nitelediği *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* ile *Müsned-i Ahmed b. Hanbel* olmak üzere hadis kaynaklarına dair yaptığı değerlendirme esnasında geçer.

Mesela Vâkıdî, Müslim[56], İbn Battâl, İbnü'l-Cevzî, Nevevî gibi pek çok âlime göre, vefatından sonra Hz. Peygamber'e ilk kavuşan, Buhârî'nin naklettiği gibi Sevde değil, Zeyneb bint Cahş'tır. Zira Zeyneb bint Cahş Hz. Ömer'in hilafeti zamanında, Sevde bint Zem'a ise Muâviye'nin hilafetinde hicretin 54. yılında vefat etmiştir. Bahis konusu hadis şudur:

Buhârî'nin Hz. Âişe'den rivâyet ettiğine göre, Peygamber'in (s.a) hanımları vefatından sonra kendisine ilk kavuşacak hanımın kim olduğunu sordular. Peygamber (s.a), "Eli en uzu olanınız" diye cevap verdi. Bunun üzerine hanımlar bir dal parçasıyla ellerini ölçtüler. Eli en uzun olan Sevde çıktı. Âişe (r.a) diyor ki: Sonra anladık ki, elinin uzun olmasından maksat sadaka (tasadduk, eli açık) demekmiş! O (Sevde), içimizde Peygamber'e (s.a) ilk (en çabuk) kavuşanımız oldu, o sadaka vermeyi severdi"[57].

Bu hatanın bazı râvilerden kaynaklandığını ifade eden İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201), Buhârî'nin buna işarette bulunmayışını taaccüple karşılar (هَذَا الحَدِيث غلط فِيهِ بعض الرواة وَالْعجب من الْبُخَارِيّ كَيفَ لم يُنبه عَلَيْهِ)[58]. Nevevî de aynı noktaya değinerek şu açıklamada bulunur: "Bu hadis, Buhârî'nin zekât bölümünde, Peygamber'in (s.a) zevceleri içinde kendisine ilk kavuşacak olanın Sevde olduğunu vehmettiren müşkil bir lafızla geldi. Bu vehim icma ile batıldır"[59].

Ne var ki *Sahîh-i Buhârî*, bazen subjektif / öznel mülahazalarla haksız ve gereksiz tenkitlere maruz kalabilmektedir. Mamafih metin tenkidinin ittifakla benimsenmiş objektif / nesnel kriterlerinin bulunduğu da söylenemez. Bu konuda verilebilecek şu örnek, bir hadisin orijinal metnini ve onun farklı tariklerini dikkate almanın altını çizmesi bakımından da önemli sayılmalıdır:

55 İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, XVIII, 72.

56 Müslim, Fezâilü's-sahâbe, 101.

57 Buhârî, Zekât, 11.

58 İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil min hadisi's-Sahîhayn* (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb), IV, 372.

59 Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, XVI, 12. İbn Hacer'in Buhârî rivayeti üzerine zikrettiği tevil, Aynî tarafından kabul görmez.

Abdullah b. Ömer (r.a) anlatıyor: Peygamber (s.a) âhir hayatında bize yatsı namazını kıldırdı. Selam verince ayağa kalktı ve "Şu gecenizi görüyorsunuz ya! İşte bu geceden itibaren yüzyıl başında, bugün yeryüzünde olan kimselerden hiç kimse kalmayacaktır" buyurdu. Bunun üzerine insanlar, hadiste zikredilen "yüzyıl" tabiri hakkında kendi aralarında yapılan konuşmalara bakarak, Rasûlullah'ın (s.a) bu sözünü yanlış anladılar. Halbuki Peygamber (s.a), "Bugün yeryüzünde olan hiçbir kimse (yüzyıl sonra) kalmayacak" sözüyle yüzyıl sonra sahâbe kuşağının son bulmasını kastetmektedir[60].

Metin tenkidinin sened tenkidine nisbetle neredeyse hiç yapılmadığı görüşünde olan Ahmed Emin (v. 1954)[61], bir hadisin söylendiği ortamla örtüşüp örtüşmediği, tarihî realiteyle bağdaşıp bağdaşmadığı veya şartları itibariyle fıkıh vb. gibi metinlere benzeyip benzemediğine yönelik eleştirilere çok az rastlandığını ifade eder. Yukarıda verilen hadisi Buhârî'den "Yüzyıl sonra yeryüzünde nefes alan hiçbir canlı kalmayacaktır" diye nakleden Ahmed Emin, tarihî gerçeklerle çeliştiği gerekçesiyle bunun *sahih* olmadığını söyler. Buhârî'nin hadis ilmindeki otoritesini kabul eden yazar, onun hatasının metin tenkidini ihmal edip sened tenkidiyle yetinmesinden kaynaklandığını da ekler.

Doğrusu Ahmed Emin'in naklettiği hadis metninde, Buhârî metninde geçen "gece" kelimesi ve "bu geceden itibaren" diye tercüme edilen "minhâ" daki "gece"ye râci zamir ve diğer rivâyette zikredilen "bugün" (el-yevm) lafzı yer almaz. Bu demektir ki yazar, Buhârî'yi referans göstererek tenkit ettiği hadisi tâli bir kaynaktan almış veya eksik / yanlış hatırlamıştır.

Sahâbeden bir kısmı hadisten, yüzyıl sonra kıyametin kopacağı mânasını çıkarmıştı. Nitekim Ahmed Emin de öyle anlamış olmalı ki, hadisin tarihe ters düştüğünü ileri sürebilmiştir. Halbuki onun, tarihi realiteyle bağdaşmadığı gerekçesiyle söz konusu hadisi eleştirmesi anlamsızdır. Aksine Rasûl-i Ekrem'in ebediyete irtihalinden bir ay önce işaret ettiği durum, hicrî 110 tarihinde Ebu't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'nin vefatıyla birlikte bir asır sonra gerçekleşmiş bulunmaktadır.

Sonuç itibariyle, hakkında özellikle hicrî beşinci ve altıncı asırlarda oluşan görüş birliğinin farkında olan Zehebî, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra Müslümanların elindeki en üstün kitabın *el-Câmiu's-sahîh* olduğunu söyler. Bu husus, Babanzâde Ahmed Naîm (v. 1934)[62] tarafından şöyle dile getirilir: "Kitaplarının *Kitâbullâh*'dan sonra esahh-ı kütüb olması işte bu gibi meziyyât-ı âliye ile sâha-i tahakkuka varmıştır".

60 Buhârî, İlim, 41; Mevâkît, 20, 40; Müslim, Fezâilü's-sahâbe, 217; Ebû Dâvud, Melâhim, 18; Tirmizî, Fiten, 64; Ahmed b. Hanbel, II, 88, 121, 131.

61 Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 217-218.

62 Ahmed Naîm, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı (Mukaddime)*, I, 256.

el-Câmiu's-Sahîh'in Şerhleri

Hadis literatürü araştırmaları, üzerine en çok çalışma yapılan musannefâtın sırasıyla Buhârî ve Müslim'in *Sahîh* adlı eserleri ile Mâlik'in *Muvatta*'ı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tablonun ortaya çıkmasında Buhârî'nin, eserlerinin Müslümanlar için bereketli olmasını temenni etmesi yanında ulemâ arasındaki şu yaygın kanaatin etkisi vardır: "Sahîh-i Buhârî üzerine şerh yazmak, ümmet-i Muhammed'e terettüp eden ve yerine getirilmesi gerekli olan bir görev ve sorumluluktur". Bu itibarla burada *el-Câmiu's-Sahîh* üzerine yapılan bazı şerh çalışmalarını kronolojik sırayla vermek uygun olacaktır:

el-Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed (v. 388/998), *A'lâmü'l-hadîs fî şerhı Sahîhı'l-Buhârî* (thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdirrahman Âl-ü Suûd, Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1409). *İ'lâmü's-sünen* diye de bilinen bu eser, "ilk Buhârî şârihi" unvanını hak eden müellifin Ebû Dâvûd'un *Sünen* şerhi *Maâlimu's-sünen*'inden sonra yazılmıştır.

İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Bekrî el-Kurtubî (v. 449/1057), *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li İbn Battâl* (thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1423/2003, 2. Baskı, I-X.

el-Kirmânî, Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf (v. 786/1384), *el-Kevâkibü'd-derârî*, Kahire 1935-1945, I-XXV.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî el-Ensârî el-Endelüsî el-Mısrî (v. 804/1401-1402), *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmii's-sahîh*, Devha (Doha) 1429/2008.

İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449), *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhı'l-Buhârî* (thk. Muhıbbüddîn el-Hatîb), Kahire 1986. Ayrıca eser, Bin Bâz ve Abdurrahman b. Nâsır el-Berrâk'ın notlarıyla (ta'lîkât mühimme) Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî tarafından 2+17 cilt halinde (dördüncü baskı, Riyad 2011) neşredilmiştir. İki cildi *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethı'l-Bârî* olan bu baskıda numaralanmış 7563 hadis mevcuttur.

Bedrüddîn el-Aynî (v. 855/1451), *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, İstanbul 1308-1311, I-XI, Kahire 1348, I-XXV.

el-Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (v. 923/1517), *İrşâdü's-sârî li şerhı Sahîhi'l-Buhârî*, Bulak-Kahire 1267 (Nevevî'nin *Sahîh-i Müslim* şerhiyle), I-X.

el-Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh (v. 1352/1933), *Feyzu'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire 1357/1938, I-IV.

Ayrıca Zeynüddîn ez-Zebîdî (v. 893/1488) tarafından ihtisar edilip hazırlanan *et-Tecrîdü's-sarîh li ehâdîsi'l-Câmii's-sahîh ve* onun üzerine Babanzâde Ahmed Naîm ile Kâmil Miras tarafından 12 cilt halinde yapılan *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı*

Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları) adlı şerh çalışması, sahasında büyük bir boşluğu doldurmuştur.

Kaynakça

Abdülmecîd Hâşim el-Hüseynî, *el-İmâmü'l-Buhârî muhaddisen ve fakîhen,* Kahire 1982.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* Kahire 1313.

Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm,* Kahire 1987.

Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs şerhu İhtisâri ulûmi'l-hadîs,* Beyrut, ts.

Ahmed Naîm - Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi,* Ankara 1972.

Akyüz, Ali, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi,* 2003, sayı: 11, s. 161-176.

Altuntaş, Mustafa Celil, *Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009.

A'zamî, Muhammed Mustafa – Yavuz, Yusuf Şevki – Öğüt, Salim, "Buhârî", *DİA,* VI, 368-376.

Bağdatlı, İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn,* İstanbul 1971-1972.

Başaran, Selman, "İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitte'ye Bakışı", İslâmî Araştırmalar, cilt: 2, sayı: 6, yıl: 1988.

Beyhakî, *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-ruşd alâ mezhebi's-selef ve ashâbi'i-hadîs* (thk. Ahmed Isâm el-Kâtib), Beyrut 1401.

Bilen, Mehmet, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu,* Ankara 2013;

___ *İbn Hacer'in Darakutnî'nin Buhârî'ye Yönelik Tenkitleriyle İlgili Değerlendirmeleri* (Hadis Literatürü Araştırmaları Buhari-Muslim Antolojisi içinde bölüm, s. 245-288), Kitabiyat yay. Ankara 2007.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-sahîh,* İstanbul 1979;

___ *et-Târîhu's-sağîr* (thk. Mahmud İbrahim Zâyed), Beyrut 1986.

Çakan, İsmail Lütfi, "İmam Buhârî'nin Buhâra Emîri ile Münasebetleri", Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî (811-869) Uluslararası Sempozyumu, 18-20 Haziran 1987, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No: 22, Kayseri 1996.

Çakın, Kamil, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar,* Ankara 1997, c. 10, sayı: 2.

Dayhan, Ahmet Tahir, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1995.

Dihlevî, Abdülazîz, *Bustânu'l-muhaddisîn* (trc. Ali Osman Koçkuzu), Ankara 1986.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen,* İstanbul 1981.

Ebû Gudde, Abdülfettah, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn ve'smi Câmi'i't-Tirmizî,* Dımaşk 1414/1993.

Eren, Mehmet, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları,* Konya 2003;

___ *Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul 2012;

___ "Buhârî'nin Sahîh'inde Re'y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler", *Dinî Araştırmalar*, 2003, cilt: V, sayı: 15, s. 139-164.

Ertürk, Mustafa, *Hadis Çözümlemeleri*, İstanbul 2007.

Güler, Zekeriya, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, Konya 2002.

Hâkim, Ebû Abdillah Muhammed en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, Beyrut 1397.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, Mısır 1391.

Hatîboğlu, Mehmed Said, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", 10. Cilt, 1-2-3-4. sayı (Hadis-Sünnet Özel Sayısı), 1997, s.1-14.

Hâzimî, Ebû Bekir Zeynüddîn Muhammed, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse*, Beyrut 1405/1984.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf en-Nemerî, *el-Ecvibetü'l-müstev'abe ani'l-mesâil el-müstağrabe min Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Amr Abdülmün'ım Selîm), Kahire 1426/2005.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen ed-Dımaşkî, *Târîhu medînet-i Dımaşk* (thk. Muhıbbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî), Beyrut 1415/1995-1998).

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî, *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhayn* (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Riyad, ts.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed, *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî* (ta'lîk: Abdurrahman b. Nâsır el-Berrâk, tahkik: Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Riyad 1432/2011.

Kandemir, M. Yaşar, "Sahihayn'a Yöneltilen Tenkitlerin Değeri", *Sünnetin Dindeki Yeri*, 1995, s. 335-376.

Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, İstanbul 1971.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-müellifîn Terâcimu Mûsannifî el-kütüb el-Arabiyye*, Beyrut 1957.

Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh, *Feyzu'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire 1357/1938.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, İstanbul 1986.

Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara 2002.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara 1985.

Muvaffak b. Abdillah, *Tevsîku'n-nusûs ve zabtuhâ ınde'l-muhaddisîn*, Beyrut 1414/1994.

Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya Muhyiddîn, *Mâ Temessü ileyhi hâcetü'l-kârî li Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, ts.;

___ *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât* (thk. Abduh Ali), Dımaşk 1427/2006.

Nureddîn Itr, "el-İmâm el-Buhârî ve fıkhu't-terâcim fî Câmiihî es-sahîh", Mecelletü'ş-şerîa ve'd-dirâsât el-İslâmiyye, Rabîulevvel 1406.

Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul 2003.

Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991;

___ *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara 1991.

Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyâtı Târihi* (trc. Yûsuf Ziya Kavakçı), İstanbul 1966.

Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar,* İstanbul 1956.

Tirmizî, Ebû Îsa Muhammed, *Sünen,* İstanbul 1992.

Türcan, Zişan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002/1, c.11, sayı: 21, s. 73-97.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Halku efâli'l-ibâd", *DİA,* XV, 369-371.

Yardım, Ali, *Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i* (Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl 1989, sayı V), s. 181-193.

Zehebî, Şemsüddîn, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* Beyrut 1985.